

KEITH WINDSCHUTTLE: GERTRUDE HIMMELFARB ȘI ILUMINISMUL

Autor: Iarina Albu | 8 februarie 2022

Un articol scris de Keith Windschuttle, publicat în The New Criterion

Articol original: Gertrude Himmelfarb & the Enlightenment

Când Gertrude Himmelfarb a scris despre abisul care amenința tradițiile intelectuale și morale contemporane ei, a fost una dintre primii care au recunoscut cât de seducătoare sunt promisiunile și cât de dezastruoase urmările lui. În cartea ei, *On Looking into the Abyss*, atribuie ideea inițială criticului Lionel Trilling, care o descoperă la începutul anilor 1960 în substratul mișcării moderniste care dominase literatura și arta încă din primele decenii ale secolului XX. Cu toate acestea, Himmelfarb ajunge la această concluzie pornind din cu totul alt punct: în parte de la cercetările ei asupra istoriei ideilor în Era Victoriană a Angliei, dar și de la un domeniu care pare fără legătură cu cel dintâi – istoria politicilor sociale și a ideilor care au dus oamenii din Era Victoriană să definească sărăcia ca fiind o problemă socială. A scris cărți și eseuri care ating profunzimea subiectelor abordate aproape până în momentul morții ei, pe 30 decembrie, la vârsta de 97 de ani, iar cei care îi cunoșteau munca au ajuns să o privească nu doar ca pe unul dintre marii istorici americani ai timpurilor ei, ci și ca pe unul dintre cei mai persuasivi critici morali ai națiunii.

Încă de la primele manifestări publice ale moderniștilor în Bloomsbury din Londra, aceștia au privit moralitatea creștină a țărilor anglofone ca fiind cel mai mare obstacol împotriva „libertății gândirii” și „libertății sexuale” după care tânjeau. Au redefinit mediul moral prevalent ca fiind

„victorian”, iar, după moartea reginei în 1901, l-au declarat ca fiind depășit și nelalocul lui în noul secol. Până când Himmelfarb a început studiile post-universitare în 1940, aceasta era concepția tuturor celor care se considerau progresiști, atât în universități, cât și în ziare, literatură, arte și în industria de divertisment. Situația a rămas astfel până când Himmelfarb i-a contestat fundamentele printr-o serie de eseuri și cărți datând din 1970 până în 1990 care au îndemnat la reconsiderarea viziunii moderne și postmoderne.

În 1983, Himmelfarb publică *The Idea of Poverty: England in the Early Industrial Age* [n. trad. *Ideea de sărăcie: Anglia în Epoca Industrială timpurie*] și apoi, în 1991, o continuare numită *Poverty and Compassion: The Moral Imagination of the Late Victorians* [n. trad. *Sărăcie și compasiune: Imaginația morală a victorienilor târzii*] în care susține că, în loc să înființeze instituții extrem de impersonale și să angajeze în masă persoanele din pături sociale defavorizate pentru muncile grele din uzine, victorienii au redefinit sărăcia ca fiind o problemă de ordin moral care cerea atât compasiune din partea societății, cât și un sentiment de responsabilitate din partea săracilor înșiși. Descriindu-i pe aceștia din urmă, ea contribuie cu o intervenție importantă în ceea ce privește limbajul moralității. Nu folosește termenul de „valori victoriene”, după cum a făcut-o aproape fiecare istoric care a vorbit despre acest subiect până atunci. Victorienii înșiși, după cum subliniază ea, nu foloseau cuvântul „principii”. Acest anacronism a apărut abia la mijlocul secolului al XX-lea, ca o modalitate de a relativiza moralitatea. Acest lucru implică faptul că valorile unui individ sunt tot la fel de bune din punct de vedere moral ca ale celorlalți. Unele valori nu puteau fi mai bune decât altele, ci doar diferite. În schimb, ea a insistat să folosească termenul de „virtuți”. Într-un pasaj foarte citat, Himmelfarb scrie:

„Hărnicia, sobrietatea, cumpătarea, previziunea – acestea erau virtuți modeste, lumești, chiar umile. Dar erau virtuți aflate la îndemâna oricui; ele nu presupuneau nicio educație specială, niciun statut special, niciun talent, nicio vrednicie, nicio grație –și nici măcar bani. Erau virtuți comune, la îndemâna oamenilor obișnuiți.”

Pentru victorienii, spune ea, valorile erau fixe și clare; nu pentru a controla continuu comportamentul tuturor, ci pentru a servi drept un standard după care comportamentul poate fi analizat. Când acțiunile oamenilor nu ating acest standard, sunt categorizate ca fiind rele, greșite

sau imorale, spune Himmelfarb, nu pur și simplu nepotrivite, nedorite sau – acel cuvânt de umplutură – „nepotrivite”. Dintr-o perspectivă istorică, ea ar putea sublinia consecințele utilizării abuzive a ideii de principii morale din ziua de astăzi:

„În ultima vreme, am respins atât de puternic orice fel de principiu moral, încât am separat ajutoarele pentru săraci de sancțiunile și stimulentele morale acordate acestora. Acest lucru reflectă în parte teoria conform căreia societatea este responsabilă pentru toate problemele sociale și, prin urmare, ar trebui să își asume sarcina de a le rezolva; și, în parte, spiritul de relativism predominant, care face dificilă emiterea oricăror judecăți morale sau impunerea oricăror condiții morale asupra beneficiarilor ajutoarelor. În retrospectivă, putem vedea că patologia socială – patologia morală, i-aș spune eu – a criminalității, violenței, infracționalității, dependenței de ajutor social și consumului de droguri este strâns legată de contracultura anilor 1960, care a promis să ne elibereze de influența rigidă a valorilor burgheze.”

Pe lângă identificarea consecințelor profunde care provin din manipulări minore de limbaj, ochiul istoric al lui Himmelfarb i-a permis să înțeleagă tendințele intelectuale generale ale perioadei pe care a studiat-o mai bine decât aproape orice alt coleg de breaslă. A folosit această înțelegere pentru a sublinia bazele diviziunilor ideologice ale timpului ei. Acest lucru a fost cel mai bine demonstrat în istoria ei provocatoare, dar apreciată, a iluminismului în Marea Britanie, Franța și Statele Unite.

În 2005, a publicat *The Roads to Modernity: The British, French and American Enlightenments*, o reluare provocatoare a poveștii tipice din era intelectuală a sfârșitului de secol XVIII care a format lumea modernă. În mod special, cartea explică sursa diviziunii fundamentale care încă acaparează viața politică occidentală: cea dintre stânga și dreapta, dintre progresiști și conservatori. Încă de la început, fiecare parte a avut propriile sale presupoziii filozofice și propria sa perspectivă asupra condiției umane. *Roads to Modernity* arată de ce una dintre aceste părți a generat o succesiune constantă de succese istorice, în timp ce rivala sa a trecut constant de la un dezastru la altul.

La momentul publicării acestui volum, o parte dintre istorici acceptau că Iluminismul, odată caracterizat drept „Epoca Rațiunii”, s-a manifestat în

două versiuni: radicală și sceptică. Prima a fost identificată cu Franța, cea de-a doua cu Scoția. Istoricii perioadei au recunoscut, de asemenea, că anticlericalismul care este caracteristic filosofilor francezi nu a avut același rol în Marea Britanie sau America. Într-adevăr, în ambele țări multe concepte iluministe – drepturile omului, libertatea, egalitatea, toleranța, știința, progresul – au venit pentru a completa, mai degrabă decât pentru a se opune, gândirii bisericesti.

Himmelfarb s-a alăturat acestui proces revizionist și l-a accelerat puternic, susținând faptul că, deși mulți scoțieni erau centrali mișcării, erau la fel de mulți contribuitori englezi, încât un nume mai potrivit decât „Iluminismul scoțian” ar fi fost „Iluminismul britanic”.

În plus, spre deosebire de francezi, care acordau întâietate rațiunii în interacțiunile umane, gânditorii britanici i-au dat un rol secundar, instrumental. În Marea Britanie, virtutea era mai presus de orice calitate. Nu este vorba de o virtute personală, ci de „virtuți sociale” – compasiunea, bunăvoința, simpatia – care, considerau filosofii britanici, uneau oamenii în mod natural, instinctiv. Acest lucru a dus la o reformă morală.

În susținerea cauzei sale, Himmelfarb a inclus în Iluminismul britanic oameni care, până în acel moment, au fost asociați mișcării Contra-iluministe, în special pe John Wesley și pe Edmund Burke. În pofida faptului că coloniștii americani s-au revoltat împotriva Marii Britanii pentru a fonda o republică, Himmelfarb a demonstrat cât de apropiați erau de Iluminismul britanic și cât de îndepărtați erau de republicanii francezi.

În Franța, ideologia raționalității a fost o provocare nu doar pentru religie și biserică, ci și pentru toate instituțiile care depind de ele. Raționalitatea era inerent subversivă. Dar filosofia morală englezească a fost mai degrabă reformistă decât radicală, fiind respectuoasă atât față de trecut, cât și față de viitor. Era optimistă și nu avea nicio controversă cu religia, fapt care a dus la răspândirea ideilor iluministe în Anglia și America inclusiv prin intermediul bisericii.

În Anglia, elevarea virtuților sociale a fost determinată atât de filosofia academică, cât și de practica religioasă. În secolul al optisprezecelea, Adam Smith, profesor de filosofie morală la Universitatea Glasgow, a fost mai sărbătorit pentru *Teoria Sentimentelor morale* [n. trad. în original *Theory of Moral Sentiments*], publicată în 1759, decât pentru teza sa târzie despre bunăstarea națiunilor. A susținut că simpatia și

bunăvoința sunt virtuți morale care care provin direct din condiția umană. Fiind virtuos mai ales față de cei care nu se pot ajuta singuri, omul se recompensează împlinindu-și natura umană.

Edmund Burke și-a început viața publică ca discipol al lui Smith. A scris un pamflet timpuriu despre penurie care susținea abordarea *laissez-faire* a lui Smith ca fiind cea mai bună cale de a servi nu numai activitatea economică în general, ci și oamenii defavorizați în special. Statutul său de contra-iluminist este de obicei atribuit criticii sale la adresa Revoluției Franceze, dar Burke a fost în același timp un susținător al independenței americane. În timp ce propriul său guvern își continua campania militară în America, Burke îl îndemna să respecte libertatea atât a americanilor, cât și a englezilor.

Influențați de acest aparent paradox, unii istorici au afirmat că, în diferite etape ale vieții sale, au existat doi Edmund Burke distincți, unul liberal și celălalt conservator. Himmelfarb nu a fost de acord, susținând că opiniile sale au fost întotdeauna în concordanță cu ideile despre virtutea morală care au pătruns în întregul Iluminism britanic. Într-adevăr, Burke a contribuit la dezvoltarea acestei filosofii, făcând din „sentimentele, manierele și opinia morală” a oamenilor baza nu numai a relațiilor sociale, ci și a politicii.

Pe lângă statutul filosofic diferit pe care l-au dat rațiunii și virtuții, punctul în care contrastul dintre iluminismul englez și cel francez este evident se află în atitudinea lor față de clasele sociale inferioare. Această distincție a avut un ecou în politică încă de atunci. Moștenitorii radicali ai tradiției iacobine au insistat mereu că ei sunt cei care vorbesc în numele celor mai nenorociți de pe pământ. În Franța secolului al XVIII-lea, ei pretindeau că vorbesc în numele poporului și al voinței generale. În secolul al XIX-lea, au afirmat că ei reprezintă clasa muncitoare împotriva exploataților capitaliști. În vremurile noastre, aceștia susțin că sunt de partea persoanelor de culoare, a femeilor, a indigenilor, refugiaților și a oricui se definește ca fiind o victimă a discriminării și opresiunii. Studiul lui Himmelfarb demonstrează că aceste afirmații sunt de fapt doar de fațadă.

Filosofii francezi susțineau că clasele sociale erau divizate nu doar de sărăcie, ci, mai important, de superstiții și ignoranță. Disprețuiau clasele inferioare pentru că erau influențate puternic de creștinism. Editorul *Enciclopediei*, Denis Diderot, afirma că oamenii de rând nu au niciun rol în Epoca Rațiunii: „Masa de oameni nu este făcută să poată

promova sau înțelege acest marș înainte al spiritului uman.” Într-adevăr, „oamenii de rând sunt teribil de proști” spunea el, și erau doar cu puțin mai presus decât animalele: „prea idioți – bestiali – prea mizerabili și prea ocupați” pentru a se putea lumina. Voltaire era de acord. Ordinilor inferioare le lipsea intelectul necesar pentru a raționaliza, deci trebuia să fie excluși și lăsați să se complacă în superstiții. Puteau fi ținuți sub control și liniștiți doar prin sancțiuni și restricții impuse de religie care, proclama Voltaire, „trebuie să fie distrusă printre oamenii respectabili și lăsată canaliilor mari sau mici, pentru care a fost creată.”

În Anglia și America, în schimb, discrepanța între bogați și săraci era ameliorată de simțul moralității și de bunul simț pe care Iluminismul le atribuia tuturor indivizilor. Toată lumea, inclusiv membrii ordinilor inferioare, are o umanitate comună și un fond comun de obligații morale și sociale. Acest *ethos* social, argumenta Himmelfarb, a fost numitorul comun între Adam Smith, Edmund Burke, filosofii seculari, entuziaștii religioși, episcopii bisericii anglicane și pastorii wesleyani în lumea anglofonă.

„Omul este, prin constituție, un animal religios” scrie Edmund Burke în reflecțiile sale asupra revoluției franceze. Pentru Burke, religia în sine, și disidența religioasă în special, constituie însăși baza libertății. Metodiștii au mers un pas înainte și au făcut-o baza reformei sociale.

Misiunea principală a lui John Wesley a fost de a promova nu numai mântuirea spirituală săracilor, ci și dezvoltarea lor intelectuală și morală. Nu exista niciun conflict între rațiune și religie. „Este un principiu fundamental pentru noi”, susține Wesley, „că negarea rațiunii înseamnă negarea religiei, că religia și rațiunea merg mână-n mână și că orice religie irațională este o religie falsă”. Doar printr-o „comuniune a religiei și rațiunii” pot fi biruite „pasiunea și prejudiciul” și „răutatea și intoleranța”.

În vederea îndeplinirii misiunii lor, metodiștii au produs un volum uriaș de scrieri nu doar despre creștinism, ci și despre gramatică, medicină, electricitate, istorie naturală, Shakespeare, Milton, Spencer, Locke și alți clasici. Himmelfarb a observat: „Totalitatea acestei industrii de publicații cu totul extraordinară, care cuprindea cărți, broșuri și tratate pe o varietate de subiecte și care se adresau unor niveluri diferite de alfabetizare și interes, a constituit ceva de genul unui Iluminism pentru omul de rând.”

În coloniile americane, *Prima Mare Trezire* [n. trad. în original, *First*

Great Awakening] – renașterea religioasă din anii 1730 și începutul anilor 1740 – s-a desfășurat în paralel cu renașterea metodistă din Marea Britanie. Contrastul cu Franța a fost dramatic. În căutarea unui răgaz de la patimile religioase ale Lumii Vechi, scrie Himmelfarb, americanii nu s-au întors, ca francezii, împotriva religiei însăși. În schimb, au încorporat religia în moravurile societății. Au “moralizat” și “socializat” religia, transformându-i energiile în mișcări de asociere voluntară, organizare locală și, în cele din urmă, într-o politică a libertății.

În Marea Britanie și în America, Iluminismul a fost atât o expresie teoretică, cât și una practică a acestei viziuni. Religia, filozofia morală și ipotezele lor egalitariste au modelat epoca, conlucrând pentru cauza comună: reformarea materială și morală a poporului. În *Roads to Modernity*, Himmelfarb dezvăluie mai clar decât în orice altă carte pe această temă mediul în care s-au născut aceste idei și practici. În același timp însă privirea ei în abis continuă să ne avertizeze pe toți în legătură cu ce avem de pierdut dacă persistăm în hrănirea bestiilor teoretice care ne pândesc acolo și care acum își croiesc drum cu ghearele pe terenul nostru care a fost cândva solid.

Imagine: Johann Peter Hasenclever – „The Reading Room” (1843); Sursa: Flickr

Acest articol a fost tradus cu acordul publicației *The New Criterion*.